

Засновник: Черкаський державний технологічний університетСвідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24121-13961Р від 14.08.2019**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

О. Е. Пчелінцева	<i>Україна, Черкаський державний технологічний ун-т (головний редактор)</i>
А. А. Барентсен	<i>Нідерланди, Амстердамський ун-т</i>
Д. Вайс	<i>Швейцарія, Цюрихський ун-т</i>
Б. Вімер	<i>Німеччина, Ун-т Майнца</i>
Д. П. Войводіч	<i>Сербія, Новосадський ун-т</i>
О. І. Вовк	<i>Україна, Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького</i>
А. Гаттнар	<i>Німеччина, Ун-т Тюбінгена</i>
С. Дікі	<i>США, Ун-т Канзасу</i>
В. Дубічинський	<i>Польща, Варшавський ун-т</i>
Л. М. Коваль	<i>Україна, Донецький національний ун-т ім. В. Стуса</i>
М. Лазинські	<i>Польща, Варшавський ун-т</i>
О. В. Лещак	<i>Польща, ун-т ім. Яна Кохановського</i>
Х. Р. Меліг	<i>Німеччина, Кільський ун-т ім. Крістіана Альбрехта</i>
Ю. М. Плетенецька	<i>Україна, Національний авіаційний ун-т</i>
В. М. Труб	<i>Україна, НАН України, Інститут української мови</i>
В. І. Ярмач	<i>Україна, НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні</i>

Відповідальні за випуск:

Олена Пчелінцева (головний редактор), Людмила Береза (відповідальний секретар)

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського державного технологічного університету (протокол № 13 від 22.06.2021 р.)

Адреса редакції: бульв. Шевченка, 460, корп. II, каб. 210, м. Черкаси, 18006, Україна
E-mail: movacom@chdtu.edu.ua**Офіційний веб-сайт:** movacom.chdtu.edu.ua.**Видання представлено:** Crossref, CiteFactor.**Видання подано до** Google Scholar; Index Copernicus Journals Master List; Journal Stories by Relawan Jurnal Indonesia.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

© Черкаський державний технологічний університет, 2021

© Автори статей, 2021

© Гребенюк А. Ю., дизайн обкладинки, 2019

ЗМІСТ

Сторінка головного редактора	<i>Олена Пчелінцева</i>	5
ДИСКУСІЙНА ПЛАТФОРМА	<i>Михайло Гінзбург</i> Пропозиції щодо запровадження в українське мовознавство концепції мішаних частин мови	7
ДИСКУРСИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	<i>Ольга Сахарова</i> Дискурсивна репрезентація дійових осіб у драматургічному тексті	30
МОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ТА КОМУНІКАЦІЯ	<i>Леся Гречуха, Владислава Кузєбна</i> Невербальні засоби переконання в оформленні упаковки фармацевтичної продукції	47
	<i>Юлія Грон</i> Проблеми перекладу реалій як одиниць безеквівалентної лексики в детективному жанрі	56
ІСТОРІЯ МОВИ	<i>Лариса Корновєнко, Наталія Іванова, Ольга Рыжченко</i> Номинации налоговой терминологии в истории русского языка	66
РЕЦЕНЗІЇ	Елла Кравченко. Словник власних імен поетичних текстів Василя Стуса. Т. 1. (<i>Ганна Ситар</i>)	83
ІЗ МОВОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ	Проф. Леонід Булаховський. До поняття про речення. (Передмова та підготовка до друку – <i>Микола Зубков</i>)	86
ET CETERA (есеї, роздуми, враження)	<i>Mariia Shchedrina</i> Education in Singapore	99

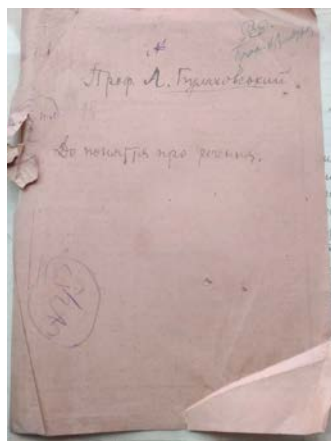
ІЗ МОВОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ

РУКОПИСИ НЕ ГОРЯТЬ (на пошану славетного науковця Л. Булаховського)

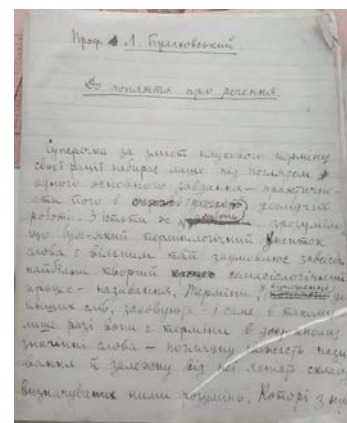
Леонід Булаховський — прізвище знане не тільки для всіх причетних до мовознавства, а й для ширшого загалу небайдужих до нашої мови. Шанований педагог-новатор, а найперше — талановитий науковець-славіст лишив по собі вагомий спадок праць, які тепер і, переконаний, у майбутньому будуть настановчими орієнтирами в неосяжному всесвіті нашої мови. Цьогоріч минуло шістьдесят років, як про цього видатного словолюба-подвижника ми говоримо — був. Та є й будуть його близько 400 фундаментальних праць із майже всіх царин мовознавства.

Жодним чином не допасуюсь до яси славетного науковця, та в нас із ним була як одна *alma mater*, так і прищеплена нею покликаність — мова. Ще на початку ХХІ ст. мені до рук випадково потрапила чимала тека, де блаженські клаптики зжовклого паперу, списаного різнобарвим чорнилом, містили фрагменти рукописного етимологічного словника. Й оскільки їхня нумерація була непослідовною, а до того ж почерк був не вельми розбірний, я, погортавши з десяток аркушків, відклав ці скарби до “кращих” часів... А вони, певно, не поспішали, бо буденщина й поточні справи, а потім переїзд до міста Лева — усе це відвертало мою увагу від тієї теки. Нарешті ті сподівані “кращі” часи настали, бо “коронована бідося”, загнавши всіх по домівках, змусила багатьох згадати про щось недороблене, недочитане й недописане...

В одній із ще нерозпакованих коробок я відшукав ту теку зі старими паперами. Обережно й ретельно перебравши їх, натрапив на сторінку, де акуратно й розбірно було виведено «А. А. Потебня. Полное собрание сочинений. тт. XI–XII. Словарь. А–Я Ленинград. 1937–8 гг.» Як то може бути?! Адже науковця не стало 1891-го!!! Хто ж це тоді рукошма списав таку кількість аркушів? А далі мене чекала ще одна приємна знахідка — школярський зшиток із портретом на обкладинці тодішнього “вождя світового пролетаріату” й табелем-календарем на 1924 рік та написом **Проф. Л. Булаховський «До поняття про речення»**.

До невпорядкованого й, на жаль, незакінченого Потебневого етимологічного словника, який щонайпевніше намагався укласти професор, я пізніше ще доберусь, а нині пропоную вашій увазі зміст Булаховського зшитка. До того ж, серед уже надрукованих його праць знайти саме цієї мені не випадало. Можливо, вона була чорнеткою для дальших розлогіших розслідувань, а можливо — так і лишилась невикінченою розвідкою. Хоча, погортавши його «Нариси з загального мовознавства» за 1959 р., а саме в §40. *Речення. Фраза. Називні*

© Зубков М., 2021

слова та сполучення, я натрапив на окремі суголосні зі знайденим рукописом розміркування філолога.

Сподіваюсь, що читачеві буде цікаво долучитись до цього первинного тексту, оскільки, набираючи його, я не чіпав нічого, щоб не порушити плину авторових розмислів та вможливити вам зазирнути до його творчої роботи. Перекоаний, що уважний читач завважить цікаві й тепер уже призабуті слова та словосполуки, які пізніше було спотворено на московський копил, або й узагалі зрепресовано та заборонено. Подивугідний також як вишуканий та незвичний стиль писемної полеміки науковця з колегами, так і чималий посилковий апарат німецькою, англійською, французькою, польською та російською мовами.

Певен, що попри дещо відмінний від чинного, тогочасний правопис цього рукопису, не завадить пізнавальному й приємному читанню.

Микола Зубков

Проф. Леонід Булаховський

ДО ПОНЯТТЯ ПРО РЕЧЕННЯ

Суперечка за зміст наукового терміну своєї рації набирає лише під поглядом одного основного завдання — практичності його в дослідчій роботі. З істоти ж, либонь, зрозуміло, що будь-який термінологічний ужиток слова є вільним тай заумовлює завсігди найбільш творчий семасіологічний процес — називання. Терміни, у відношенні до інших слів, заховують — і саме в такому лише разі вони є терміни в достотньому значінні слова — погляду свіжість називання й залежну від неї ясність складу визначуваних ними розумінь. Которі з них, одначе, надто довго жили, ті підлягають загальному законові зістарення: давність утворення визначає перехід їх на слова взагалі, з характерним для останніх елементом пасивности засвоєння та відчуттям докончости зв'язку словесного символу з його змістом. Умовність природи символу заступається у того, хто користується зістарілим терміном, своєрідною більшою чи меншою вірою в realia, що за ним криються, та що їх належить досліджувати саме в межах звичайного слововжитку. Отже, спроби досконалішої обробки розумінь та вживання повних термінів сутикаються в разі такого довговікового життя попередніх з психологічними підставами зазначеного порядку, ба й існування суперечок що-до змісту термінів завсігди майже подає гарні зразки того, що серед наукових кол немає нахилу відмовлюватися від завички до вживаного, приносячи їй у жертву переваги називання. З цим доводиться серйозно рахуватися, яко з майже незапобіжною прикметою історії науки, тай не одмовлюватися від перегляду змісту термінів, оскільки можливо, уважаючи на їх традиційний ужиток.

Найудалішою, на мій погляд, спробою зберегти термін “речення” (в рос. “предложение”), надавши йому й доцільного й в істоті не одірваного від традиції змісту, була спроба О. О. Потебні (“Изъ записокъ по русской грамматике”. I Введение... Вид. 2-ге 1888 р. с. 75 і далі), отже через це, ті наукові контроверзи, що останніми часами зайшли були довкола цього терміну та надаваного йому змісту, мені здається найзручнішим переглянути у зв'язку з властивим О. О. Потебні підходом. Що саме лінгвіст в означенні речення може вважати для себе доцільним, це Потебня зформулював у словах: “Кто определил бы предложение напр. русского языка, как словесное выражение психологического суждения, сказал бы так же мало, как тот, который бы определил Сократа, как особъ зоологического вида homo sapiens, или

нынешнее государство, церковь и т. п. как человеческое стадо. Конечно, малосодержательные определения легче. Внимание останавливается преимущественно на таких чертах предложения, которые в течение веков и тысячелетий кажутся неизменными, и таким образом возникает определение, одинаковое для многих периодов даже не одного языка, а многих. Такое определение может быть верно, но для исторического языкознания оно значит тоже, что для истории вообще мнение Экlesiаста: “что было, то и будет; и что делалось, то и будет делаться, и нет ничего нового под солнцем... Интерес истории — именно в том что она не-есть лишь безконечная тавтология” (с. 77). Лінгвіст, отже, шукає такого означення речення, що давало б конкретні граматичні прикмети в межах даної граматичної системи, ба й термін *речення* має бути ускладнений у пристосуванні до лінгвістичної родини, языка, доби, що до них його прикладається, вказівкою на специфічні риси. Кажучи словами О. О. Потебні: “Так и из основного взгляда на язык, как на изменчивый орган мысли, следует, что *история языка*, взятого на значительном протяжении времени, *должна давать ряд определений предложения*” (ibid) Закінчуючи свої міркування, О. О. Потебня формулує ту конкретну ознаку індо-європейських мов, що творить мінімум речення: “... мы замечаем в этих последних, что главное (независимое от других) предложение невозможно (*кроме случаев опущения глагола*) без *verbum finitum* (т. е. глагола в тесном смысле, без причисления к нему причастных форм), что само по себе *verbum finitum* составляет предложение... Поэтому, определивши такой глагол, тем самым определим *minimum* того, что должно заключаться в предложении этих языков (с. 77–78). Максимум означення речення було б, за Потебнею, “синтезом синтакси даного языка” і досягалося б “по мере внесения в минимальное определение предложения черт, зависящих от других грамматических категорий, кроме *verbum finitum*” (ibid. с. 78. Примітка).

Вжиті мною вище слова “термін *речення* має бути ускладнений” надають де-якого додаткового змісту до сказаного Потебнею, отже з захисту того положення, що за ними криється, а разом із тим з аналізу однієї з найважливіших контроверз я й бажав би почати.

Певна річ, Потебня слушно говорить, що означення речення, яке “словесного виразу психологічного розсуду” дає за-мало, та в ньому, проте, або коло нього доводиться шукати вихідного пункту — *generis proximi* розуміння, що, не усталивши його, ми ризикуємо не знайти потрібних нам межових віх.

На шляху конкретизації змісту традиційного терміну, обмеження, насамперед, повинно торкнутися психологічного змісту речення, і питання про те, чи слід “психологічний розсуд” брати й надалі, як *genus proximum*, а чи не зручніше взяти щось вужче та ближче до психологічної природи словосполучень, що заміщують у собі присудок (про останні — нижче), не повинно оминатися. Це питання провадить нас безпосередньо до двох інших: по-перше, як належить поставитися до науки про позбавлені присудковості речення та, по-друге, чи годиться, з міркувань методологічного характеру, до означення речення заводити не самі лише прикмети його психологічної характеристики, добуті з вивчення його граматичного складу, а й, хоча б як *genus proximum*, брати психологічну характеристику з певними елементами довільності.

Означення речення, що ми їх знаходимо по найвпливовіших у науковому відношенні книгах, подають звичайно широку, іноді надто широку психологічну базу. При практичному прикладанні своїх означень авторам раз-

у-раз доводиться доповнювати їх прикметами-обмеженнями — побічне свідчення відчуваної ними неокресленості означень, яко таких.

“Речення є мовний вираз, символ того, що в душі бесідника відбулося сполучення кількох уявлень чи групи уявлень, і засіб дане сполучення даних уявлень викликати в душі слухача” (Г. Пауль)².

“Речення є мовний вираз довільного розщеплення цілокупного складного уявлення на його складові частини, поставлені в логічні відносини одне до одного” (В. Вундт)³.

“...На речення ми не повинні задивлятися так, як то є за-звичай по граматиках, а повинні добачати в ньому повновиразного організму, що буває як в найпросторішому вигуківі, так і в величезній поемі”. (Б. Кроче)⁴

— Останнє означення — зауважу принагідно — що-до широкости обсягу нагадує старе означення Г. Вундерліхове (“Der deutsche Satzban” 1862), цитоване Вундтом (Op. cit. s. 234): “Речення є вихідна форма (Urform) словесного виразу, що може сягати (sich... erstrecken kann) від простісінського оклику “о!” до складного словесного комплексу (Satzgebilde) філософа.⁵

Обмеження на зразок таких, як от ми знаходимо у *Б. Дельбрюка*: “Речення є здійснений ув артикульованому мові вираз, що уявляється бесідникові й слухачеві зв’язним і довершеним (Abgeschlossenes) цілим”⁶, у *Л. Зюттерліна (невно, Я. Зюттерліна — М.З.)* “— здійснений у фонетичній розчленованості (in gegliederter Lautgebung) вираз уявлення, комплексу уявлень (Vorstellungsmasse), а також зв’язку двох уявлень або двох комплексів уявлень, що їх бесідник та слухач уявляють зв’язним і закінченим цілим”⁷ у *Меєр-Любке* — “слово чи група слів, що уявляються у відповідженій мові цілим”⁷, — що заводять момент закінченості (пор. також означення Кроче), становлять уже де-який поступ до конкретизації змісту, остільки принаймні, щоби дати можливість розумінню речення не збігтися з розумінням мови або мовного виразу взагалі. (пор. *Д. Н. Кудрявський* “Введение в языкознание” 1905. Изв. от. рус. яз. и слов. Акад. Н., IX, с. 75). Тай останні означення не можуть, на мій погляд, бути придатними за genus proximum речення. Хто підходить до терміну “речення” таким чином, той може цілком слушно добачати слідом за А. Мейє (“Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков”. Переклад Д. Кудрявського 1914, с. 329) іменого речення у кличний формі, якої вжито когось покликати, як от, напр. лат. Aule (пор. також з К. Бругманн *Rurze vergleichende Gramm. ... (§858)*, або вважати разом із Д. Кудрявським (Op. cit. 113), що “хорошая погода”, або “Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья” то-що — є речення та що речення можуть існувати без присудку.⁸ Традиційний ужиток слова у цьому випадкові не дає нам оперття, тож коли Д. М. Кудрявський говорить: “Во всех школьных грамматиках можно найти утверждение, что предложение не может существовать без сказуемого. Однако едва ли это так. Во всяком случае и в разговорной речи и в литературе предложение без сказуемого встречаются очень часто” або “мне кажется, что такие предложения без глагольного сказуемого имеют одинаковое право на существование, как и предложения безличные” (ibid.), так ті, хто, не заперечуючи, як і він, прав на існування таких-от слів та словосполучень (про що нижче), звикли до іншого слововжитку, можуть зажадати для них особливої назви. Саме тут ми щільно підходимо до питання, у чому шукати прикмети-обмеження, коли нам доводиться вирішувати, чи утворено речення даним словом або сполученням слів. Ці прикмети-обмеження може бути дано або в заумовленій заздалегідь прикметі *формальній* — присудковій з докладно зазначеними її рисами або в *більш чи менш вузькій психологічній природі* тих

сполучень, яких в їх словесні формі називається реченнями. Є, насамкінець, ще дві можливості, що їх визначу далі.

На перший шлях став О. О. Потебня, отже з точки погляду його означення “Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья” не становлять речень. Лишаючися при даній Потебнею конкретній прикметі, ми набуваємо непохибної підстави для такої кваліфікації прикладів Кудрявського. Мушу, однак, зазначити, що сам Потебня в думках, накреслених у “Примечании” на сс. 78–79 “Из записок...” подав можливість, на мій погляд, надто вільного тлумачення свого означення та прибрав точку погляду, яку вважаю потрібним засуперечувати, виходячи з одного глибоко-слухного з його ж таки постулатів. Виходячи з обов’язковості в реченні присудку, О. О. Потебня узяв під критику заперечення О. Попова (“Синтаксические исследования” 1881 р.), що добавав у сучасному языку одночленні речення, — ці речення становить саме ім’я у випадках на зразок: “Пожар!”, “Пора”, “Сором!”, у кличних формах, переліку, назвах-заголовках. З великою переконавчою силою Потебня довів для цілого шерегу випадків *непервообразність* позбавленого присудковості вживання таких слів та словосполучень (пор. з його аргументацією багато де-чого в тому ж напрямкові у В. Ягича. Beiträge zur slavischen Syntax. Denkschriften der K. Akademie d. Wissenschaften in Wien B. XLVI 1899. s. 13 та у Я. Розвадовського. Wortbildung und Wortbedeutung. 1904. s. 78–79); але вони існують нині, яко вираз особливих груп психологічних явищ, де-які мають особливі сфери мови, де їх уживається (поетичний язык та ин.)⁹, тож і історія для них, коли б навіть дійсно їх не було за вихідного менту¹⁰, може застосовуватися лише у випадках їх пояснення, а не означення, бо у згоді з методологічним постулатом О. О. Потебні, значіння форм означається за тим, що з ними зв’язується тепер, а не за тим, що з ними, можливо, зв’язувалося було в минулому (пор. Ор. cit. 76 та ин.; також Кудрявський Изв. VIII, 412). Інша справа, коли б можна було гадати разом із Ягичем (ibd.), що поріжнення типів позбавленого присудковості та присудкового сходять лиш на те, що перший з’являється за особливих психологічних умовин, які паралізують повноту виразу — в разі розхвилювання, здивування, остраху, радощів та под., і що недостатнє дієслово надолжується (ersetzt wird) виразом обличчя, інтонацією, рухами то-що.¹¹ Однак це не завжди є так, і, напр., зразки Д. М. Кудрявського під таку характеристику не пасують. Інший шлях, що дозволив би відповісти на питання, чи є “реченням” “Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья”... та под. — надати більш означеного змісту психологічній базі “речення” на відміну од інших типів слів та їх сполучень. Сама суперечка про можливість речень без присудків показує на те, що традиційно термін зв’язувано власне з психологічно двочленным типом, тож в інтересах більшої конкретности змісту його практичним у цьому розумінні й залишити.¹² Коли ж такі умови існують, так за психологічний *genus proximum* придатнішими будуть означення речень, що заміщують у собі вказівку на той момент, який означає вихідну двочленність їх психологічного складу: “Речення є языковий результат бінарного аперцептивного розкладу цільного уявлення на утотожнений і відріжнений члени, що з них другий поставляється у співвідносини (bezogen wird) з першим”. (Ян Розвадовський)¹³. “Речення є таке слово чи таке упорядковане сполучення слів, що зв’язується з особливим рухом думки, відомим під назвою “предицір’ування” (“сказуемости”)” (Д. М. Овсяннико-Куликовський)¹⁴ (пор. ще П. Хв. Фортунатов “О преподавании грамматики русского языка в средней школе”. Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях. 1904.

сс. 390–391, В. О. Богородицький. Общий курс русской грамматики. Вид. 4-е 1913 р. с. 281 і далі, та ін.). Природно, що відмінні од предикативних психологічні форми сполучення уявлень у їхньому словесному виразі мають дістати інші назви, зокрема, та характерна надто для поетичного мислення форма розчлених цільних уявлень (форма *називання*), що с-поміж елементів їх не відбувається за моменту мови сприймання одного яко даности, а другого яко такого, що на-ново приходить до свідому й його визначає (предикація), форма, взагалі кажучи, непитима “прозаїчній” мові, де майже виключно (за винятком, головним чином, кличних зворотів) панує *форма-розповідь*¹⁵ (про *вольову* форму нижче). Мені спадає назвати її виразом психологічно в основі одночленим на відміну од виразів ув основі двочлених предикативних (речень)¹⁶. Що торкається можливих побоювань за довільність заводжуваного до поняття речення психологічного змісту, так тут доводиться вважати на умовність самого поняття речення: коли поняття останнього дістаємо вивченням того, що заходить до його складу, то й обов’язково слід умовитися, які саме психологічні елементи належить розглядати, яко сферу дослідів, для означення його складу. На захист такого принципу може бути зазначено: по-перше, що велика кількість неграматичних присудків, яких традиційно уважалося й уважається за них, та які утворюють речення, з психологічного боку на одне сходяться з прибраною базою (про складний присудок — далі) та, по-друге, двобічне явище, яким є речення, обов’язково заумовлює також два шляхи вивчення: адже ми не тільки чуємо й аналізуємо засвоюваний зміст, а й кажемо, при чому, звичайно, можемо однаково мати рух свідому, що прибере в мові форми речення, яко певного граматичного типу (з присутністю присудковості), або ж форми в основі одночленного виразу (позбавленої присудковості). Через це не можна, здається, заперечувати, що, в разі, напр., першого випадку нам повинно бути властивим бодай би невиразне відчуття психологічної природи того типу, до якого ми прямуємо, отже, означаючи його, ми означаємо щось таке, що доконче існує в природі речення. По-за цими що-йно окресленими двома можливостями, стоять, по-перше, означення речення, яко відмеженого, самодостатнього, довершеного цілого, по-друге, вказівки фонетичної прикмети такої відмеженности. Так от, *А. Мейє* означає речення, “яко групу зв’язаних між собою граматичними стосунками артикуляцій, що не залежачи граматично від жодної іншої групи, самодостатні самі по собі”¹⁷, і в істотньому таке ж саме розуміння можемо констатувати у Дельбрюка, Зюттерліна та ін., оскільки “*abgeschlossenes*” може бути передано українським язиком не лише як “завершене”, а й одночасно як “відмежене”¹⁸ вказівка на прикмету відмеженности подає, звичайно, підпору кваліфікувати фрази на зразок “Шопот. Робкое дыханье”, кличних форм з додатками прикметниковими чи без них та под., яко речення, але разом із нею ми ступаємо на хисткий ґрунт при характеристиці складного речення, бо ж окремі речення, що увіходять до його складу, завсігди називалося так, а тимчасом граматичний зв’язок між ними існує¹⁹. Ми могли б, звичайно, сподіватися дістати *фонетичної* прикмети відмеженности окремого речення, але я сумніваюся, чи не змусить нас облік конкретних характеристик синтаксичних розділових павз до поняття про речення заводити таке, що зовсім відступає від прикмет словозміни. Це наказує віддати перевагу прийнятим вище прикметам, над тими, що є, напр., в означенні *О. Диттриха*: “Речення є модуляторно відмежене (*abgeschlossene*) звукосполучення (*lautung*), за допомогою якого слухача стимулюється вдіяти те, що уявляється бесідникові таким, яке може бути правильно засвідомленим (*richtig anerkennbare*), поглядно

відмежоване (abgeschlossene) аперцептивне розчленення.”²⁰ (На фонетичні прикмети при означуванні речень вважає також О. Томсон: “Общее языковедение” 1906, 300 с.). Зазначу також, що традиційне розрізнення повних та неповних речень (пор. так само вчення В. Вундтове про еквіваленти речення. Ор. cit. 241 і далі) не дістає нічого, або дуже за-мало у простому факті граматичної незалежності однієї групи артикуляцій від іншої²¹. Повертаючися до означення мінімуму речення в О. О. Потебні, слід торкнутися ще пункту в ньому, який легко може підлягати критиці — я маю на оці слова “речення є неможливе (крім випадків залишення дієслова) без *verbum finitum*.”

Присутність дієслова забезпечує одностайне визнання граматичного сполучення реченням; по-за ними повстає питання, які ще граматичні ознаки, напр., для сучасного українського або російського языка можна вважати за присудки і, значить, такі, що утворюють речення. Є поширене розуміння, що додає для сучасного російського языка *невідмінювані форми незайменникових прикметників*. Що зближає, одначе, обидві ці категорії? Характерна риса дієслова, як її означає Потебня (Ор. cit. 84), та, що воно “изображает признак во время его возникновения от лица” або, слідом за Гумбольдом та Штайнталем, що прикмету подається уяві в ньому “энергическим обнаружением силы, непосредственно вытекающим из действующего лица”.

Далі “в понятие о глаголе непременно входит *отношение* к лицу, каково бы ни было это последнее: известное или нет, действительное или только фиктивное” (ibid).

Ознака часу, за Потебнею, є необхідна прикмета присудку, отже ім’я, яке позбавлене неї, може бути лише *частиною складного присудку*, “то есть такого, из частей коего, ни одна сама по себе не может быть названа сказуемым”. “Так, хотя в выражении “мороз показался невелик” в глаголе и заключен признак “казаться”, представляемый деятельностью подлежащего, но *смысл предложения*²² не в этом признаке, а в том, что представляется возможным другой признак (*невелик*)”. (Курсив мій — М.З.).

Ім’я, що заходить до складу присудку, є атрибут, який різниться від атрибуту в інших його функціях тим, що сполучується із своїм означуванням не безпосередньо, а за допомогою дієслова, “сообщающего в наших языках всему сказуемому грамматическое (формальное) значение времени,“ зокрема, “снег бел” значит “бел *теперь*” або “*бывает обыкновенно*” (сс.104–105). Такому розумінню протиставиться сумнів що-до слухності шкільних “подразумеваний”: “снег *есть* бел”, звичайно, є насилля над російським языком, отже провадити в даному випадкові мову про “дорозумлювання” безумовно годі, бо, як слушно зазначив П. Хв. *Фортунатов* (Ор. cit. 388–389), дорозуміватися може таке слово, що може бути висловлене та що навіть повинно бути висловленим, коли ми бажаємо цілком виразно висловити свою думку.” Точка погляду О. О. Потебні аж ніяк не заумовлює в даному випадкові обов’язово *дорозумлювання* (хоча слова “кроме случаев *опущения* глагола” й можуть підказати таке розуміння): обсяг асоціацій, що в них живе дане сполучення (“снег *был* бел”, “снег *будет* бел”), забезпечує усвідомлення нинішнього часу чи часу взагалі (“невластиво нинішнього”) *на відміну* од минулого й мабутнього. Що це є дійсно так, зрозуміло при перекладі на язики з присудком-дієсловом: пор. “Сніг є білий”, “*Der Schnee ist weiss*”, тимчасом як текст на зразок “Шопот. Робкое дыханье” нам довелося б, не ламаючи значіння, передати словами й сполученнями без дієслова.

Асоціативний момент — ось те істотне, без чого не може обійтися вчення про складний присудок і що повинно бути рішуче відмежоване

від дорозумлювання, яке зумовлює наявність додатного слова чи слів²³. Не слід, звичайно, відвертати очей від того факту, що зважування асоціативного моменту має в собі чимало суб'єктивного, але по-за цим останнім годі бути живому мові. Через це, коли Овсянко-Куликовський (Ор. cit. 52), прибічник точок погляду, що в подібний же спосіб з'ясовують останнє положення О. О. Потебні, іде далі та “розумове граматичне відчуття дієслівності” знаходить у “мороз!” або “вот так мороз”!, замість, “морозит”” (розуміння, більш близьке самому Потебні), так перед тими, хто инакше засвідомлює психологічний зміст цих фраз, шлях полеміки полягає не в посилках на суб'єктивність прийнятої ним бази, а в розшуканні ознак, що відриватимуть ці вирази від дієслівних.²⁴

Підкреслена Потебнею обов'язковість часового моменту в присудковій змушує мене вважати лише за частини складних присудків слова на зразок *varunah, pita* у санскритських виразах: “*tvam varunah*” “ти Варуна”, “*sa me pita*” “це мій батько”, що їх вважає К. Бругманн (Kurze vergleich. Gram. d. indogerm. Sprachen §861) за присудки (пор. Потебня. Ор. cit. 105: “Мы будем понимать под предикативным именем... не то, которое есть предикат (такого не бывает), а то, которое *входит* в *состав* предиката”). Що торкається фраз на зразок “*kva suryah*” “де сонце?”, у яких, за Бругманном “*kva*” “де” є присудком, так тут слід поставити питання навіть про те, чи заходить “*kva*” до складу присудку.

Питання розв'язує лексична повнозначність відсутнього члену (пор. Пешковський. Ор. cit. 229).²⁵ Звертаючися до незайменникових форм прикметників у російському, ми повинні констатувати, що наявність їх є для сучасного літературного російського мови ознакою присудку, яко його частина, бо їх уживається в мові лише з асоціативною присутністю прикмети часу.

Характерна для дієслова прикмета зв'язку з особою, поглядно часової (та прикмети способу²⁵) визнається П. Хв. *Фортуновим* другорядною для нього, яко для присудку: “Форми, що роблять дієслово граматичним присудком, — це не форми особи самі по собі; формами особи в дієслові означається дію або стан у відношенні до певної особи яко движника дії або носія стану, тимчасом як не означається того, що таке відношення дії або стану *відкривається думкою* (курсив мій) не подається цього у предметі думки. Форми, що роблять дієслово граматичним присудком, це є форми часу й способу, які разом можуть бути названі формами присудковості в дієслові.” (Ор. cit. 396). Та коли форми особи в дієслові не становлять істоти його, яко присудку, присутність їх у дієслові робить його мінімумом речення, яко зв'язку приписуваної прикмети з її посідачем, отже й переконуючою здається мені щодо цього аргументація Яна Лося (“*Stosunek zdania do innych typow morfologicznych*”. *Rozprawy Akad. Um. w Krakowie. Wydz. fil. Serya III. T. I. Ogoln. zbiornu XLVI 1910, 213*. Пор. також *Encykl. Polska III, 190–192*): “Усе, що підлягає нашому спостереженню, існує для нас у простороні й часу, через це зміст усіх наших уявлень розподілюється між цими двома категоріями відношень. Розподіливши складне уявлення на дві частини, з котрих одна є поняття, що визначає відношення в простороні, а друга — поняття, що визначає відношення в часі, ми задовольняємо головній умові достатньої орієнтації...” Остання повстає наслідком координації у простороні з нашим “я” (особою) і в часі — з моментом мови. Загальне, отже, означення речення має у нього таку форму: “Речення є мовний символ уявлення, свідомо розщепленого на поняття занятої простороні, речі, та поняття занятого

(зайętego) часу (властивости), розгляданих у відношенні до бесідника й до моменту мови.

Із цим, очевидно, стоїть у зв'язку той факт, що відчувані в російському через асоціації часового характеру предикативними форми на зразок “бел” заумовлюють і орієнтацію “що-до простороні” “хто?”²⁸. По-за дієсловом та незайменниковими прикметниками немає в російському форм словозміни зі специфічною силою присудковости, і поняття присудку в застосуванні до них легко зближується з поняттям предикату в психологічному значінні (члена, що відріжняє), що найістотнішою ознакою його пізнавати є так званий логічний наголос (пор. Н. Paul. Op. cit. §88). В разі присутности морфологічних прикмет у вузькому значінні, за цією й іншими рисами (порядок слів то-що) лишається другорядна роля свідків нових предикативних розчленень змісту, що уформився в нові граматичні форми дієслова та ін., які зберігають живий прослідок давнішої предикації. З термінологічного погляду ми стоїмо в разі випадків неграматичних сполучень, позбавлених цілком ознак психологічного розчленення, рівнобіжного дієслову, перед альтернативою — або виключити їх з поняття речення або лишитися в останньому лише при психологічному *genus proxiimum*, до якого заходять такі риси предикації, які могли б характеризувати її і мимо дієслова (В Овсяннико-Куликовського їх схарактеризовано з істоти с. 26 і далі, зв'язано ж у застосуванні до граматичного мислення тільки з дієслівністю²⁹). Найраціональнішим мені здається перший шлях, і підстави вважати його кращим я добачаю ось у чому: Поняття предикації легко може зробитися надто широким під двома поглядами ба й на практиці таким раз-у-раз і буває (напр. у Розвадовського, що зближує вокативи й імперативи Op. cit. 70 та под.), бо, по-перше, певною предикативністю позначається будь-яке називання (пор. Потєбня Op. cit. 75 `ect), а по-друге, відбиток її у формі логічного наголосу раз-у-раз далеко відходить від покладів предикації. Тим то воно повинно бути заведеним у певні рамці, а вони, мені здається, подаються, з одного боку історичним покладом присудковости в індо-європейських языках у формі дієслова, з другого, іншими прикметами двоїстого предикативного розчленення, засоційованого з формами розчленень дієслівних. Процес предикації провадить до утворення *речень* — на мою думку — лише при усталенні зв'язку означуваного й означника, ба й лише в межах висвітлення цього зв'язку прикметами бодай би залишків граматичних відносин підмету й присудку. Отже, де немає а ні дієслова, а ні іншої, як, напр. в російському граматичної форми предикації (незайменникові прикметники), там, в разі присутности *називного відмінку*, зводити мову про речення можна остільки, оскільки є засоби виявлення граматичної присудковости. Візьму, напр., “Горе побежденным!” або “В ночи, когда уснет тревога и город скроется во мгле, какая музыка у бога, какие звуки на земле!” (Блок). У всіх цих випадках маємо *речення*, оскільки граматично може бути виріжнений підмет і до присудку виділена павзою та інтонацією частка, що живе в граматичних зв'язках із присудками: “у бога”, “побежденным” та под. — форми. упідлеглювані саме дієсловами. Пор. з цими й такі фрази, як “Михаил мой друг”, що асоціюються з фразами на зразок “Михаил — мне друг” з такою ж прикметою упідлеглювання, характерною для дієслова³⁰, — додаткова ознака до асоціативної часової, що з'являється при акті зісполучування двох понять. А вже для виразів, як от “горе!”, “пожар!”, де граматичні зв'язки основних

елементів згублено, краще перестати вживати терміну “речення”. Це є залишки, уривки речень, коли хочете, афективно або навіть предикативно позначені слова-назви, як уривками й позостатками є вирази: “Куда нам!”, “где уж там!” та багато ин.

У виразах волевиявлення предикація є двоїстою лише в разі присутності вказівки на особу, що є у формах дієслова. Через це, що більше втрачаються ті чи інші прикмети дієсловності (або “подієслівлення”), з її питимою двоїстістю, то далі ми відходимо від поняття речення. Не може бути через це реченням “геть!”, так само як і еквіваленти типу-розповіді на зразок “так”³¹.

Є, як відомо, типи безособових речень, де питання “хто?” або “що?” при присудковій зовсім неможливе — “смеркає” та под., та в тім мені здається, що докази Пешковського, напр., переконують що-до присутності й у них прикмети “усуненої третьої особи (Op. cit. 305–306) (пор. Вундт. Op. cit. 226–229 — “Безособове речення, під поглядом логіки, становить не що инше, як “неозначний розсуд”, коли вислів “неозначний” віднести до підмету (суб’єкт) останнього. “Неозначне”, однак, ні в якому разі а ні логічно, а ні психологічно не є “недійсним” (inwirkliches)” (228)).

Присудок у його зв’язку з підметом становить мінімум речення. Підмет, по-за відзначеними властивостями особи при інфінітиві, повсякчас виступає не висловлений окремим словом, яко дорозумлюване або неозначне, і дається вже самою-но формою присудковості в індо-європейських язиках. Навпаки, та форма, що звичайно буває граматичним підметом, називний відмінок, може сприйматися думкою ізольовано, яко форма називання; сприйматися, зрозуміло, в часі, але не так, що ця ознака часу їй *приписується* бесідником, виявлена формальним у вузькому розумінні знаком. У випадках, коли елемент приписування з’ясовується бодай би з інтонації, багато хто стоять перед спокусою зберегти термін “речення” (пор. вище).

Довкола оснівних елементів розчленення цільного уявлення на особу та прикмету, приписувану їй у певнім часі, групуються инші граматичні відзнаки елементів розчленення, що втратили психологічно на яскравости відчуття члена-розріжника порівняно з граматичним присудком та усвідомлювані звичайно, мимо будь-яких особливих засобів оживлення предикації (логічний наголос та ин.), яко даність, яко готовий поклад. Низка означень речення звичайно обмежується зазначенням рис тільки домінантного розчленення (пор. означення Розвадовського, Лося й ин.), отже, з цього боку Вундтове означення, що вважає також на другорядні члени, є більш задовольняючим. Та в тім, кращий, на мій погляд, і тут шлях обраний Потебнею. Конкретні риси оснівного розчленення становлять мінімум речення, а оскільки характеристика решти їх, що має охопити всі можливі в язику постаті розчленень у їх виразі, надто є невкладиста для одного означення, так мінімумом його, застерігаючи саме про це, і слід обмежити.

Червень 1922 р.

Посилки

- ¹. У 1-ім виданні с. 101 зам. “наших языков” більш визначене: “Арийских”.
- ². Н. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte 4 Aufl. 109 §85.
- ³. W. Wundt Völkerpsychologic. Die Sprache B. II. Dritte Aufl. 1912. s. 248.

- ⁴ Бенедетто Кроче. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. I. Перев. с 4-го итал. изд. 1920, с.164.
- ⁵ Не навожу оригінального означення Ван-Гинекена (Prinzipes de Linguistique Psechologique. 1907. §735), бо воно вимагає докладних попередніх роз'яснень.
- ⁶ В. Delbrück. Vergleichende Syntax I, 75 (Grundriss d. vergleich. Gramm. d. indogerm. Sprach. III).
- ⁷ L. Lütterlin. Die Deutsche Sprache der Gegenwart. 1900, s. 306.
- ⁸ W. Meyer-Lübke. Grammatik der romanischen sprachen III. s. 307.
- ⁹ Зюттерлін (Іосо сит.), як і де-хто ще ладний розуміння речення застосувати й до слів-вигуків, зводячи таким чином на нівець навіть обмеження фонетичним розчлененням.
- ¹⁰ Пор. “Поздняя осень. Грачи улетели”, “Глухая степь. Дорога далека”. Луг. Ріка. Зелена віка. Ритми соняшника”.
- ¹¹ Що-до цього я й тепер тепер сумніваюся. Пор. також І. Зубати (Rocznik glawistyczny I. 1909, с.12), Я. Лось (Składnia zdania. Encyklopedia Polska. Tom III. st. 193) та ин.
- ¹² В істотньому таке саме розуміння й у Я. Розвадовського (Op. cit. 70), що говорить про “relativ einglidrige Affektsätze”.
- ¹³ Б. Дельбрюк у “Grundfragen der Sprachfoeschung” 1901, 145 радить для ширшого поняття взяти терміну “вираз” (Aeuszerung), закріпивши за “реченням” (Satz) значіння виразу, принаймні, двочленного.
- ¹⁴ Dr. Jan v. Rozwadowski. Wortbildung und Wortbeudentung 1904, s. 81.
- ¹⁵ Д. Н. Овсянко-Куликовський. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е. 1912 р. 51 с. — Предикацію приймаю в характеристиці О-К. (26—30), але в даному контексті без обмеження її специфічними рисами дієслова.
- ¹⁶ До неї в істотньому стосується і питайна форма.
- ¹⁷ Своєрідні контанмінації обидвох типів становлять фрази такі: “Пушкин, это — возрождение, русской музы воплощение”. (Полонський) та под., билінні “Илья Муромец, сын Иванович, он сиднем сидел тридцать три года” та под., або в російському з походження, певніше, що галліцизми: “И помчались паладины, крест на раменах” (Жуковський), “Тоска в душе и скорбь на лице, вошел правитель Иоан” (О. Толстой) (пор. француз. “...elle restait assise, la pense'e vide, sans force”, “Louisa, le frint appuyee' sur son epole, s' abandonna a' une crise de larmes (Romain Rolland) та ин.
- ¹⁸ А. Мейе. Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков. Пер. Д. М. Кудрявского 1914, с. 319.
- ¹⁹ У французькому перекладі “Kurz vergl. Gramm. d. Indogerm. Spr. Бругманна (с. 660) “Comme un font cohe'rent et de'fini.”
- ²⁰ Для того, що звичайно розуміється під “складним реченням”, мені, разом із іншими, здається кращим казати про “сполучення речень” з тими чи іншими прикметами зв'язків ні в яким разі не виключно у формі сполучників та відносних займенників, а й інтонацій, надто у випадках як от “Ему оставалось только уйти: все было сделано без него” та под. пор. О. Пешковський (Русский синтаксис в научном освещении. 1914, 386–387 та 391): “Сложное предложение есть сочетание предложений, соединенных союзами, союзными словами или союзными синтаксическими паузами и не раз'единенных разделительными синтаксическими паузами”.
- ²¹ Philosophische Studien. Bd. 19, s. 93 ff. Grundzüge der Sprachpsychologie I. s. 87 ff.
- ²² Пор. і W. Wundt. Op. cit. s. 234–235.
- ²³ Це б то, інакше кажучи, зміст поняття, що править за нераматичний предикат, виходить по-за рамці, дані у формально виявленому дієслові. Через це, гадаю, що, як не щось инше, так поняття складного присудку унеобхіднює до generis proximi речення завести предикацію позаграматичну.
- ²⁴ Законности “дорозумлювань” взагалі в граматичці, у згоді з Г. Паулем (Op. cit. §90), я не заперечую (пор. також Потєбня Op. cit. с. 80, 2 ст. низу). Положення В. Вудтове, що “означає (речення) можливо лише на підставі того, що дійсно говорить, а не на підставі того, що при цьому, може, думається”..., зі спочуттям прийняте Д. М. Кудрявським (“Псих. и языкознание” 63–64) та Е. Будде (“Учение Вундта и Пауля

о предложении, как основа учения о синтаксисе” Изв. отд. русск. яз. и сл. И. Ак. Н. 1910 XV, кн. 3, с. 137), (інкаше Г. Паулем §90) має в собі серйозну небезпеку занадто вузького розуміння того, “що що дане в мові, в його звукових символах” (небезпеку аж наче не для самих-но згаданих поважних учених; пор. учення Вундтове про impersonalia 226 ff. та imperativa 276—277). Асоціативний момент є та необхідна реальність людської мови, що по-за її зважуванням ми ризикуємо лишитися не при живих формах, а при їх “препаратах”. Разом з Потебнею (с. 93) слід сказати, “общее языкознание важно и объективно только как результат сравнения не отдельных значений, а рядов значений, при чем этим общим бывают не сами значения, а их отношения”. (пор. у нього ж таки Op. cit. 34–35).

^{25.} Виходячи з зазначеного я не можу не вітати означення речення *В. Вондрака* (Verglechede slawische Grammatik II 1908, 260–261) у тій його частині, де йдеться про “дорозумлювання”: до Дельбрюкового означення він додає “вираз..., який містить в собі verbum finitum, або припускає легку можливість недвозначно його заступати”.

^{26.} Характерно, що саме цей тип, де питання про апсоціативний присудок повертає з найбільшою визначністю, не знайшов собі місця в класифікації у готового підходити до речення чисто по зовнішньому Зубатого: “Я сподіваюся ще дожити до часів, коли языкознание поділятиме речення за формальними прикметами на 1) окличникові, 2) іменні та 3) дієслівні.” Roczn. Slaw. II, 1909, с. 12.

^{27.} Про останню інакше Потебня. Op. cit. 84. Цього питання тут не розглядаю.

^{28.} До питання про значимість особи пор. також J. Rozwadowski. Op. cit. 79.

^{29.} “Відчуття”, що по-за попередніми умовами схиляються до вживання терміну “речення”, характерно виявлено в словах *Я. Лося*: “Звичайно речення зємо мововий вираз, в якому є підмет і присудок... Разом з тим, однак, ми визнаємо безособові речення, а іноді вживаємо й вирази позбавлені так підмету як і присудку та що, мимо цього, мають ніби значіння речень (posiadajęcych wartose nibe zdania), напр. “Горе переможеним!” “Шана генієві!” Іноді навіть окличник відзначається такою силою щось з’ясовувати, що може заступати нам ціле речення. Епоykl. Polska III, 189. *Курсив мій*.

^{30.} “...Чацкого, мне друга, Андрея Ильича покойного сынок (“Горе от ума”) — зв’язок, не властивий російському мові.

^{31.} Традиційно за речення вважається імперативи, поодинокі або в сполучі зі зв’язаними з ними відносинами упідлеглювання, прилягання або інфінітивної залежності словами. Само собою розуміється, що за своєю психологічною природою вони відмінні від речень з дієсловами інших способів і повинні становити особливу групу; але, оскільки вони взагалі засвоїли, хоч поглядно й пізно одну з характерних ознак присудковості — прикмета особи в них є ще в більшій мірі, як у присудках типів-розповідів вольовий момент, як одна з рис предикації (пор. Овсянико-Куликовський. Op. cit. 28–29), ми можемо й для них задержати термін “речення”.

(Публікацію за рукописом *Л. Булаховського* підготував *Микола Зубков*)

Prof. Leonid Bulakhovsky. On the concept of sentences

(foreword and preparation of the text for printing – *Mykola Zubkov*)

The surname of Leonid Bulakhovsky is known not only in linguistics, but also for the general public who are not indifferent to our language. A respected teacher-innovator, and first of all, a talented Slavic scholar left behind a significant legacy of his works, which are the guidelines in the immense universe of our language. There are about 400 fundamental works in almost all spheres of linguistics. In particular, "On the concept of sentences" has miraculously survived and now returns to the word-lovers of Ukraine. The attentive reader will notice

interesting and half-forgotten phrases, which were later distorted or even reprinted and prohibited. Also surprising is the refined and unusual style of the scholar's written controversy with colleagues, as well as the considerable volume of links in German, English, French, Polish and Russian. Despite being somewhat different from the current one, the spelling of the manuscript of that time will not interfere with cognitive and enjoyable reading.

Відомості про автора

Зубков Микола Григорович, доцент, м.н.с. Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології, Національний університет «Львівська політехніка», відповідальний секретар редколегії Вісника НУ «Львівська політехніка» «Проблеми української термінології», e-mail: zubkov139@ukr.net

Zubkov Mykola, assistant professor, Technical Committee for Standardization of Scientific and Technical Terminology, National University "Lviv Polytechnic", executive secretary of the editorial board of the Bulletin of N U "Lviv Polytechnic" "Problems of Ukrainian Terminology», e-mail: zubkov139@ukr.net